

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri
tarixçi

(əvvəli ötən sayımızda)

İkinci Göytürk xaqanlığının qurucusu və xaqanı İltəriş Kutluq Xaqan 693-cü ildə əcaliylə və sakitlik içində öldü. Xaqanlığ İltəriş xaqanın 27 yaşındakı qardaşı Kapqan xaqana verildi.

Kapqan xaqan böyük qardaşı İltəriş Kutluq Xaqanın siyasətini eyni ilə yeritdi. Vəziri yenə Tonyukuk idi. Tonyukukun fikri və məqsədi Çində dağılıq halda yaşayan türkləri ana vətən Ötükənə çəkmək, Göytürk Xaqanlığının hərbi və iqtisadi gücünü artırmaq, bütün Asiya türklərini birləşdirmək idi. Kapqan Yenisey çayı ətrafındakı qırğızlara hücum edib onları təslim etdirirdi.

Göytürk ordusunun qərb cinahı Tonyukukun baş komandanlığı və Kapqanın oğlu İnyal və Bilgənin ordu komandanlığı ilə Altay dağlarından keçib Cunqariyaya girdilər və Bolçuda onoxları təslimə məcbur edib, Talas, Ço türklərini də Göytürk xaqanlığına tabe etdilər. Bu zaman xaqanlığın qərb hüdudu Fərğanəyə çöndü, Kapqan ən böyük arzusu Mavərenəhri də almaq idi. Bu zaman Mavərenəhərdə məhəlli hökumətlər 685-ci ildən ərəb ordularının hücumlarına müqavimət göstərirdilər. Türk ordusunun qərb cinahı Seyhundan (Yunqoğuz, ya İnci çayı) keçib cənuba sarı irəli getdilər və soğdları təslim edib, Dəmir qapıya qədər qabağa getdilər və çoxlu qənimət ələ gətirdilər. Dəmir qapı (Dərbənd) islamdan qabaq İranda Turanın sərhədi idi.

Kapqan xaqanın 716-cı ildə Doqquz Oğuz tayfalarından olan Bayırqulların üsyanında Bayırqulu rəisi tərəfindən Macuryada öldürülməsindən sonra hakim Aşina sülaləsində və ölkədə çaxnaşma başladı. 716-cı ilin iyununda Kapqan xaqanın oğlu İnyal (Inel) özünü xaqan elan etdi. Əsl adı Bögü olmuşdur. İnyal hakimiyyətdə dayana bilmədi və iki əmioğlusunu - Bilgə və Gültəkin tərəfindən öldürüldü və yerinə Bilgə xaqan oldu (716-734). Gültəkin ordu komandanı, Tonyukuk isə baş nazir oldu.

Həm xarici, həm də daxili düşmənlər üzərində qələbə qazanıldı: ölkə sakitləşdi. Lakin bu, təkə hərbi ekspedisiyalar hesabına yox, daxili siyasətin dəyişməsi sayəsində əldə edildi. 716-cı ildə hakimiyyətə gəlmiş Bilgə Xaqanın hakimiyyətə gəldiyi ildə türklərin özlərinin vəziyyəti yaxşı deyildi. Bilgə xan yazır: "Mən artıq varlı xalq üzərində hökmdar olmadım. Mən öz daxildə ərzağı, zahirində isə paltar olmayan yazıq xalqın üzərində hökmdarlıq taxtına oturdum". Görünür, Kenqu-Tamandan Qadirqan düzünədək (Xinqan) səpələnməmiş türk heyvandarları xeyli dərəcədə qaçqınların qurbanına çevrilmişdilər. Hətta onlar xilas ola bildikləri və ordaya gəlib çatdıqları hallarda belə onların iribuyuzlu əmlakları düşməne qismət olurdu.

Bilgə Xaqan hakimiyyəti ələ aldığı zaman Kapqan xanın bütün silahdaşlarını və məsləhətçilərini, yəni doqquz-oğuzlar üçün daha pislik

törədə bilən şəxsləri qılıncdan keçirdi. Məhz bu adamlar Kapqan xanı üsyan doğuran siyasəti yeritməyə ilhamlandırmışdılar. Bilgə xan qeyd edir ki, o xalqla müraciət metodunu dəyişmişdi: "Mən bizə birləşmiş xalqlar arasında od və su keçirmədim, yəni onlarla yaxşı davranmağa çalışdım; o yerdə ki, sadıq el və sadıq xaqan vardır, mən orada xeyirxahlıqla məşğul oldum. Mən dörd tərəfimdə yaşayan xalqları sülhə məcbur etdim və onları bir-birinə düşmən etmədim, onların hamısı mənə tabe idilər".

Nəticə dərhal özünü göstərdi.

Türk tarixinin fəxarət mənbəyi

Bilgə Xaqan

Bağışlanma üsyanı yatırdı, bu da ölkə xaricində müharibələr aparmaq üçün Bilgə Xaqanın əl-qolunu açdı.

Bilgə xan daxili Göytürk problemini uğurla həll etdi. Göytürklərin bir çoxu 716-cı ildə Bilgə xanın

çevriliş zamanı dövlət müşavir və məmurlarını qılıncdan keçirməsindən xeyli narazı qalmış və "tərəddüd etməyə başlamışdılar". Bilgə Xaqan narazı şəxsləri başçılıqdan məhrum etdi. Lakin o bununla bərabər göstərir ki, "ölməkdə olan xalqı həyata qaytardı, çılpaq xalqı pal-paltarla təmin etdi, heç nəyi olmayan xalqı var-dövlətə çatdırdı, azsaylı xalqın sayını artırdı". O, qənimətlər bölgüsündə əliaçıqlıq göstərməsi və orduya könüllülər qəbul etməsi, yeni at minənlərin hamısını öz yanına çəkib xidmətə aparması sayəsində buna nail oldu. O, bununla da düşməninə daha çox fəallıq göstərdi, özünü və ordusunu qüvvətləndirdi.

Bilgə Xaqan II Göytürk dövlətinin xarici siyasətini də qətiyyətlə dəyişdi, o Çin İmperatorluğu ilə sülh bağlanmasına nail oldu. O çinlilər üzərində əla qələbədə dərhal sonra imperatora müraciət elədi. "Göylər oğlunu ata kimi qəbul etməyi tələb etdi". Bu barışıq demək idi: bu cür etiram Çin imperatorunu heç nəyə təkid etmirdi və ona arzu edilən rahatlıq verirdi. İmperator məsələnin belə qoyulması zamanı nüfuzunu saxlayırdı. Lakin o türklərdən girov almamalı idi və o özünün mühafizə dəstəsində xidmət etmək üçün türk əyanlardan bir nəfəri tələb elədi. Əvəzində

Göytürk dövlətinin hərbi mükəlləfiyyəti və ordusu rəsmən tanındı.

Göytürklərlə haqq-hesabı çürütmək sahəsində axırıncı cəhd 722-ci ildə qəbul edildi. Bilgə Xaqan, qardaşı Gültəkin və Tonyukuk Çinə gəlmək üçün dəvət edildilər, onlar İmperatorun özü tərəfindən Taysan dağında həyata keçiriləcək təntənəli qurbankəsmə mərasimində iştirak etmək üçün çağırılmışdılar. Çinlilərin xaqanı və onun yol yoldaşlarını girov saxlayacağı hamıya, o cümlədən, dəvət edilənlərə də məlum idi. Mərasimə çağırılanlar yüksək şərəfə görə minnətdarlıq etməklə kifayətləndilər. Bilgə xan buna cavab olaraq imperatorun şahzadə qızını özünə

mus zaman hücum edirik, zəif olduğumuz zaman bozkıra geri çəkiliş. Çinlilər bizim yüz bərabərimizdir, əgər biz şəhərdə mühasirədə qalarsaq, onlar bizi aradan apara bilər". Sonda Bilgə Xaqan Budda və Tan məzhəblərini türklər arasında yaymaq istədikdə, Gültəkin və Tonyukukun müxalifəti ilə aradan aparıldı. Tonyukuk Tenqriçilik dininə sadıq qalaraq dedi ki, bu məzhəblər insanı həssas qılır və hökumət, hökm etmək qüdrətini insandan alır.

Kidan (Xotan) və Xi Bilgə Xaqana tabe olaraq təbəələre çevrildilər. Bilgə xaqan Tonyukukun qızı ilə evlənmişdi. Türkes xanı xırda hökmdar və vassal olmasına bax-

at alınır.

Yenidən Çində və II Göytürk xaqanlığında xalq kütlələri ticarətdə iştirak etməkdən uzaqlaşdılar, hər iki hökumət arasında münasibət isə kəskinləşməyə bilməzdi. Çünki türklər atların, çinlilər isə ipəyin qiymətinin qalxmasını arzulayırdılar.

731-ci ildə Göytürk ordusunun komandanı Gültəkin vəfat etdi və qardaşı Bilgə xaqan tərəfindən onun adına bir yazılı daş (abidə) ucaldıldı. Bu kitabə Yolluq Təkin tərəfindən yazılmışdır. Kitabədə Bilgə Xaqan belə deyir: "Üç oğuzlar paytaxta hücum etdikləri zaman Gültəkin olmasaydı, hamımız aradan getmişdik".

Gültəkin öldüyü zaman o, 47 yaşında idi. Böyük qardaşı Bilgə tərəfindən onun adına ucaldılan abidə millətin qəlbində taxt quran bu sərkərdənin qəhrəmanlıqları bərabər və böyük qardaşı Bilgə Xaqanın ağzından (dilindən) anılır. Onun ölümü başda Bilgə Xaqan olmaqla bütün milləti mətəmə qərğ etdi. Bilgə Xaqan belə deyirdi: "İnsan oğlu ölmək üçün yaradılmışdır, amma onun ölümü bizi o qədər üzdü, o qədər ağlatdı ki, gözümündən yaş, könümündən feryad qopdu, yanılıb yıxıldım. Görür gözüm görməz oldu, bilir ağlım bilməz oldu. Ağlamaqdan millətimizin gözü qapanacaq deyər qorxurdum..."

731-ci il 1 noyabr tarixdə qurulan böyük matəmə Çindən İrana qədər bir çox dövlətlər təmsilçi heyətlər göndərmişdilər.

Çin və türk dillərində olan yazılar indiyədək qorunub saxlanmışdır. Gültəkinin dəfn mərasimi orada ətraflı təsvir olunmuşdur. Bu yazılar VIII əsrdə beynəlxalq münasibətlərin genişliyini göstərir.

"Başda Udar Senqun olmaqla çin və tabqəçilər ağlar və inləyərək vəziyyətdə gəldilər: tabqəç xaqanlığından İsyi və Likenq gəldi və külli miqdarda hədiyyələr və saysız-hesabsız qızıl və gümüş gətirdi: Tibe xaqanlığından gələnlər də qızıl hədiyyələrlə gəldi: Günaşlı ölkələrdən - Soqd, Berqeqer və Buxarada yaşayan xalqlardan isə Nek Senqun və Oğul-Tərxan gəldi. On ox xalqlarından və Türkes xaqanının oğlundan isə möhürün sahibi Makraq və möhürün mühafizəçisi Oğuz-Bilgə gəldi: qırğız xanın yanından Çur Tarduş-İnaqçu gəldi."

Bilgə xaqan öz xaqanı və öz dövlətini sülhə təmin etdi. 734-cü il 25 noyabr günü, vəzifəsindən uzaqlaşdığı nazirlərdən biri olan Buyruq Cor tərəfindən zəhərənərək öldürüldü. Öldüyü vaxt 50 yaşında idi. 19 il "Sad"; 19 il də xaqan olaraq türk millətinə xidmət etmişdi. Bu ölüm bütün türk millətini mətəmə boğdu və çox sarsıtdı. Onun üçün tikilən abidədəki yazılan da Yolluq Təkin yazıb. Böyük abidə - qəbrin tikilməsi və kitabələrin yazılması neçə aylar sürdüyü üçün rəsmi matəm 735-ci il 22 iyun günü öldü. Onun millətinə böyük sevgi və inamı vardı.

(ardı var)